

II. Ramses és III. Hattušiliš szerződése az örök békéről és testvériségről*

I. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

Egyiptom a második átmeneti kort követően erőteljes expanzióba kezdett északi és déli irányban, melynek eredményeként a XVIII. dinasztia idején – elsősorban III. Thotmes fáraó (kb. i. e. 1479-1425) sorozatos hadjáratainak köszönhetően – elérte legnagyobb kiterjedését: hatalma Észak-Szíriától egészen a Nílus negyedik kataraktájáig nyúlt.^[1] Az egyiptomi hódítók eltérő politikát folytattak az újonnan uralom alá vont területeken. Míg a núbiai vidéken az elfoglalt részek beolvasztására és asszimilálására törekedtek, addig a szíriai és palesztinai térségben meghagyták a kis városállamok fennálló struktúráját, és azok alávetése révén, vazallusi entitásokat alakítottak ki. Ez a megoldás bevett gyakorlatnak számított az ókori Közel-Keleten, és kiváltképp az adott térségben, a nagyhatalmak érdekszféráinak találkozási pontjában tűnt ésszerű és hatékony módszernek az ütközőzónaként is szolgáló – hűsége, adófizetésre és katonai segítségnyújtásra kötelezett – kvázi protektorátusok létesítése.

Északi terjeszkedése során Egyiptom szűkségképpen összetükközésbe került a virágzó hurri királysággal, Mitannival, ám a Hettita Birodalom felől érzékelhető fenyegetés hatására a két nagyhatalom utóbb szövetségre lépett egymással. Kapcsolatukat élénk követi tevékenység, gyakori levelezés, bőkezű ajándékozás és több dinasztikus házasság jellemezte. Mitanni ennek ellenére nem tudta sokáig fenntartani a nagyhatalmi státuszát. Zavaros belpolitikai helyzetét kihasználva, befolyását gyors

* Jelen tanulmány a személy- és földrajzi nevek írásánál, ahol ez lehetséges, az „Ókori keleti történelmi chrestomathia” (Harmatta, 2003.) című kötetre támaszkodik. Ha egy név többféle formában ismert, a főbb változatok zárójelben olvashatók. A korabeli államok megnevezésénél a szöveg mellőzi a korszakolást (Egyiptom = Egyiptomi Újbirodalom, Hettita Birodalom/Hatti = Hettita Újbirodalom, Asszíria = Középasszír Birodalom, (Kaššû) Babilón = Kárduniaš). Az elsődleges források elemzését angol, francia, német és magyar közvetítő nyelvek segítették. A tanulmánynak nem célja, hogy bizonyítsa vagy cáfolja a nemzetközi jog létezését az ókorban. Helyenként azonban elkerülhetetlen a modern nemzetközi jogi terminológia alkalmazása, a szövegben előforduló szakkifejezések ennek fényében értelmezendők. Az évszámok a rövid kronológiához igazodnak.

[1] Bővebben ld. Bryce, 1999, 168–291.; Kákosy, 1979, 125–155.; Moret – Davy, 1996, 256–324.

ütemben erodáltak a fokozatosan erősödő hettiták és a vazallusi függésből kitörni igyekvő asszírok. Idővel a hurri állam megroppant a kettős nyomás alatt. Területének egy részét a hettiták szerezték meg, és az asszírokkal szemben általuk trónra ültetett uralkodó, Šattiwaza (Kurtiwaza/Mattiwaza; kb. i. e. 1325 után) szerződésben kötelezte el magát apósa és pártfogója, I. Šuppiluliumaš hettita nagykirály (kb. i. e. 1344–1322) oldalán.^[2] Mitanni lényegében megszűnt önálló politikai tényezőként létezni, a hettiták előtt pedig megnyílt az út a délre fekvő egyiptomi területek felé. Kedvező körülményeket biztosított a nagykirály terveinek megvalósításához az egyiptomi belpolitikai instabilitás is, melyet az Ehnaton fáraó (kb. i. e. 1353–1336) idején bevezetett radikális reformok és a kudarcukat kísérő restaurációs intézkedések idéztek elő.

Mindeközben egy különös incidens a végletekig kiélezte az Egyiptom és a Hettita Birodalom közötti feszültséget. Korabeli elbeszélés szerint Šuppiluliumašhoz levél érkezett egy egyiptomi fáraó, feltehetőleg Tutanhamon özvegyétől, melyben a királyné, hogy ne kényszerüljön az alattvalójához feleségül menni, hettita herceget kért magának férjül. Bár Šuppiluliumaš elképedve és gyanakvással fogadta a dinasztikus házasságok kapcsán követett egyiptomi gyakorlattal homlokegyenest ellentétes kérést,^[3] nem akarta elszalasztani a kínálkozó lehetőséget, ezért egyik fiát, Zannanza herceget küldte Egyiptomba. Zannanza azonban soha nem ért célba, útközben vélhetően gyilkosság áldozata lett. Šuppiluliumaš felháborodásában büntetőhadjáratot indított az egyiptomiak ellen, melynek a hadifoglyok által behurcolt járvány vetett véget. Maga a nagykirály is ebben a járványban veszítette életét.^[4]

Egyiptomban a XIX. dinasztia uralkodóira hárult a hettita terjeszkedés feltartóztatásának nehéz feladata. I. Sēti fáraó (kb. i. e. 1290–1279) rövid időre visszafoglalta a korábban elhódított területek egy részét, de a sikerek nem voltak tartósak. Erőfeszítéseit legendás fia és utódja, II. Ramses fáraó (kb. i. e. 1279–1213) folytatta. Uralkodásának ötödik évében a fiatal fáraó tanulságos leckét kapott kis-ázsiai ellenfelétől. Négy hadosztályból álló, hatalmas sereg élén észak felé vonult, hogy megütközzön a II. Muwatalliš nagykirály (kb. i. e. 1295–1272) vezette hettitákkal és szövetségeseikkel. Qadeš városa mellett az egyik hadosztályával letáborozott, bízva a nomádnak álcázott hettita ügynökök azon kijelentésében, hogy az ellenség messze jár. Muwatalliš serege valójában Qadeš túlsó oldalán, az Orontés folyó keleti partján állt lesben, és a megfelelő alkalmat várta. Egy meglepetésszerű támadással a hettita harci szekerek szétszórták az egyiptomiak közelben menetelő második hadosztályát, majd betörték a fáraó táborába. Jóllehet Ramses példás bátorságról tett tanúbizonyságot, a katasztrofális vereségtől csak az utolsó pillanatban beérkező segédcsapatai mentették meg.

[2] Treaties between Suppiluliuma I of Hatti and Shattiwaza of Mittanni. (Beckman, 1996, 37–50.)

[3] Schulman, 1979, 177–193.

[4] Suppiluliumas and the Egyptian Queen, Plague Prayers of Mursilis. (Pritchard, 1969, 319., 395.) (Albrecht Goetze ford.)

(Ekkor a másik két hadosztálya még úton volt.) Komoly veszteségek árán meghát-rálásra készítették a hettitákat, és visszaverték az újabb rohamokat. Ily módon a qadeši csataként (kb. i. e. 1274) elhíresült összecsapás döntetlenre végződött, noha az egyiptomi források a „Hattinyomorult, legyőzött fejedelmé” felettartott fényes diadalként ábrázolták.^[5] A szíriai és palesztinai térségben vívott harcok a későbbiekben is folytatódtak, ám áttörést egyik nagyhatalom sem tudott elérni.

Egyiptom és a Hettita Birodalom kapcsolatában végül nem a katonai sikerek, hanem a nemzetközi és a belpolitikai környezet megváltozása nyomán következett be gyökeres fordulat. Muwatalliš fia, III. Muršiliš hettita nagykirály (hurri néven: Urḫi-Tešub; kb. i. e. 1272–1265) idején I. Adadnirāri asszír király (kb. i. e. 1295–1264) magához ragadta a Mitanni (Ḫanigalbat) feletti ellenőrzést. Ezáltal a hurri állam saját korábbi vazallusának prédája lett, és megszűnt a hettita és az asszír területek közé ékelődő ütközőzóna. Hódításaira hivatkozással, Adadnirāri felvette a „világmindenség királya” (*šar kiššati*) és a „nagykirály” (*šarru rabū*) címeket, és az egyenlőséget kifejező „testvéri” (*aḫu*) minőségben^[6] intézett levelet a hettita uralkodóhoz. Miután a megszólított fél a protokoll ilyen-tén megsértésére sértéssel válaszolt,^[7] egyre aggasztóbbá vált a lassan gyengülő hettita és az újból felemelkedő asszír állam szembenállása.

Muršiliš a belpolitikában sem volt szerencsésebb. Meglehetősen rövid ural-kodását eleve beárnyékolta atyja azon döntése, mellyel a Hettita Birodalom központi területének északi részét testvére, Ḫattušiliš irányítása alá helyezte. Ez végzetes hibának bizonyult. Muršiliš trónra lépésekor ugyan megerősítette nagybátyja kiváltságait, de a tekintélyben megingott királyi hatalom és a befolyásos rokon nyílt konfrontációja csak idő kérdése volt. Ḫattušiliš egyoldalú és apologetikus elbeszélése szerint hét év elteltével polgárháború tört ki, melyet állítólag a féltékeny nagykirály kezdeményezett.^[8] Muršiliš azonban alulmaradt a küzdelemben, és a hettita trónt III. Ḫattušiliš néven (kb. i. e. 1267/5–1237/5) a nagybátyja foglalta el. Megkímélendő a rangjától megfosztott Urḫi-Tešub életét, az új uralkodó száműzetésbe küldte unokaöccsét, ahonnan Egyiptomba menekült.

Ḫattušiliš tehát trónbitorlás révén szerezte meg a birodalom irányítását, mely súlyos legitimációs zavarokat okozott a vazallusok és a többi nagyhatalom vonatkozásában egyaránt. Nagykirályként értelemszerűen mindent elkövetett,

[5] Second Campaign: The Battle of Kadesh. (Breasted, 1906, 125–157); A qadeši csata. (Harmatta, 2003, 53–56.) (Kákósy László ford.) Ez az ábrázolás érzékenyen érintette a hettitákat. (Bryce, 2003, 82.)

[6] Bővebben ld. Munn-Rankin, 1956, 76–84.

[7] „Mi ez a testvériség? [...] Milyen okból kellene neked testvériségről írnom? Ki ír a szokás szerint valakinek testvériségről? Azok, akik nincsenek jóban, a szokás szerint írnak egymásnak testvériségről? Mire fel kellene neked testvériségről írnom? Te és én egy anyától születtünk? Mivel [a nagyapám] és az atyám nem írtak AsszírIA királyának [testvériségről], te sem fogsz írni nekem [testvériségről] és nagykirályságról. [Ezt nem] kívánom.” Letter from Urhi-Teshshup (?) of Hatti to Adad-nirari I of Assyria. (Beckman, 1996, 138.)

[8] Otten, 1981, 4–31.

hogy minél előbb megszilárdítsa a helyzetét – különösen a nemzetközi szintén. Elődjétől rendkívül feszült és gyorsan romló viszonyt örökölt Asszíriával, melynek kezelését tovább bonyolította a trónbitorlás ténye. Hattušiliš egyik levelében méltatlankodva tette szóvá, hogy az asszír király, feltehetőleg Adadnirari, udvariatlanul elmulasztotta az ilyenkor szokásos követek és ajándékok útján üdvözölni a trónra lépését.^[9] Egy egyiptomi levélből az is tudható, hogy ugyanez a király, vagy talán a fia és utódja, I. Šulmānušašarīdu (kb. i. e. 1263–1234) lekezelő stílusban vonta kétségbe a nagykirály uralkodásának jogszerűségét.^[10] Mindazonáltal Hattušiliš megpróbált békülékeny gesztusokat tenni asszír szomszédjai felé, elodázva ezzel az elkerülhetetlen összeütközést.

Babylón esetében szintén nehézségekkel kellett megbirkózni, bár a nagyhatalmak eleinte kiterjedt és szívélyes kapcsolatokat ápoltak. Hattušiliš például levélben panaszkolt a III. (kaššú) dinasztia uralkodójának, Kadašman-Turgu királynak (kb. i. e. 1281–1264), hogy a fáraó a határozott kérése ellenére sem volt hajlandó kiadni a hozzá menekült „ellenségét”. Babylón királya megértéssel fogadta a nagykirály felháborodását, beszüntette a követek küldését az egyiptomi udvarba, sőt felajánlotta a katonai segítségét, ha háborúra kerülne sor. Egyezségüknek fontos részét képezte a trónöröklés rendjének megőrzése is. Kadašman-Turgu fia és utódja, II. Kadašman-Enlil király (kb. i. e. 1263–1255) idején mégis fagyos lett a két állam viszonya. Ennek fő oka abban keresendő, hogy a gyermek kiskorúként foglalta el a megüresedett trónt, és helyette a hettiták iránt ellenséges vezír kormányozta az országot.^[11] Enyhülés csak a király nagykorúvá válását követően volt tapasztalható.

Hattušiliš figyelme ezért a kor vezető nagyhatalma és a régi rivális, Egyiptom felé fordult. Túlzás nélkül állítható, hogy a nagykirály a problémák sokaságának megoldását remélhette a nyitástól: elrettenthette a magabiztos asszírokat, befejezhette a szíriai és palesztinai térségben viselt háborút, féken tarthatta a trón visszaszerzésére elszánt Urhi-Tešubot, és meggyőzően bizonyíthatta nemzetközi elismertségét. Ramses a maga részéről késznek mutatkozott a megbékélésre, ám az indítékai korántsem voltak ilyen világosak. Támogató hozzáállása több megfontolásból fakadhatott: időben léphetett a számára egyelőre távoli asszír fenyegetéssel szemben, felhagyhatott a hiábavaló és költséges északi hadjáratokkal, otthon győzelemként tüntethette fel a háború lezárását, grandiózus építkezései és egyéb elképzelései megvalósítására fordíthatta a felszabaduló erőforrásokat, és eleget tehetett a *ma'at* fenntartásával kapcsolatos spirituális feladatainak.^[12]

[9] „De amikor elfoglaltam a királyságot, [akkor] te nem küldtél hírvivőt hozzám. Az a szokás, hogy amikor a királyok elfoglalják a királyságot, a királyok, a rangban vele egyenlők, megfelelő [üdvözlő ajándékokat], a királysághoz illő ruházatot és a felkenéséhez finom [olajat] küldenek neki. De te ezt máig nem tetted meg.” Letter from Hattusili III of Hatti to Adad-nirari I of Assyria. (Beckman, 1996, 140.)

[10] „Te [nem vagy több, mint] a nagykirály utánzata!” Idézi Bryce, 1999, 305.

[11] Letter from Hattusili III of Hatti to Kadashman-Enlil II of Babylon. (Beckman, 1996, 132–137.)

[12] Bővebben ld. Bryce, 1999, 304–306.; Bryce, 2006, 1–11.; Rowton, 1959, 1–11. Egyiptomban a *ma'at*

Bármilyen szándék vezérelte is őket, a két uralkodó egy szerződés megkötésében látta a célok eléréséhez vezető legegyszerűbb és legbiztosabb utat.

II. SZERZŐDÉSKÖTÉS, SZERZŐDÉSI FORMA

II. Ramses és III. Hattušiliš az egyiptomi fáraó uralkodásának huszonegyedik évében kötött szerződést egymással (kb. i. e. 1259). Mivel a megállapodás egyenlő felek között jött létre, ún. paritásos szerződésnek minősült. Noha a másik típust képező vazallusi szerződéseknél jóval kisebb számban kerültek napvilágra, a paritásos szerződéseknek is számottevő gyakorlata volt a késő bronzkori Közel-Keleten; jelenleg több mint tíz ilyen megállapodást ismerünk.^[13] Ramses és Hattušiliš szerződése azonban ritkaságszámba megy, mert a szövege két nyelven – egyiptomi hieroglif írással és akkád (kánaáni dialektusú babylóni^[14]) ékírással – is fennmaradt. Előbbit a karnaki Amon-Rē templom és a thébai Ramesseum masszív kőtömbjei, utóbbit a mai Boğazkale (Boğazköy) mellett, a hettita főváros, Hattušaš feltárása közben meglelt agyagtáblák őrizték meg az utókoroknak.^[15] Tartalmi és formai egybevetésükkel nagy vonalakban rekonstruálható a szerződéskötés menete.^[16]

Előljáróban megemlítendő, hogy a szerződések létrejötte hajdan két mozzanathból állt: a szerződéses rendelkezések rögzítéséből (akkádul: *riksu*, *rikištu*, *rikiltu*; hettitául: *išhiul*, magyarul: kb. kötelék) és a kötelező hatály elismerését eredményező, istenek előtt tett ünnepélyes esküből (akkádul: *māmītu*, hettitául: *līngaiš*, magyarul: eskü). Ekként a „szerződés” mint dokumentum és fogalom leírására is többféle akkád kifejezés volt használatos: *ıppu (ša) riksi/rikilti* (kötelék táblája), *ıppu ša rikilti u ša māmīti* (kötelék és eskü táblája), *riksu/rikištu/rikiltu u māmītu* (kötelék és eskü), vagy *rikiltu* (kötelék, ~szerződés).^[17] Egyiptomban a terminológiai korlátok némi gondot okoztak, itt a „szerződést”

- a világmindenséget átható egyensúly, az igazság, az igazságosság, a törvényesség, a rend és az erkölcs kifejeződése volt. Megszemélyesítve Maatot, Rē leányát, istennőként tisztelték. (David, 2002, 247–248.; Magnetti, 1978, 823.)

[13] Altman, 2009(a), 165.

[14] Langdon – Gardiner, 1920, 180.

[15] Elhelyezésénél fogva az egyiptomi hieroglif szöveg régóta ismert, Jean-François Champollion már a 19. század első felében felfedezte és lemásolta. (Champollion, 1844, 585–586.; Champollion, 1889, 195–204.) Az akkád ékírásos szöveget Hugo Winckler és munkatársai találták meg a XX. század elején. (Winckler, 1907, 12–13.) Néhány fordítását ld. Beckman, 1996, 90–95.; Breasted, 1906, 163–174.; Edel, 1997, 15–83.; Langdon – Gardiner, 1920, 185–198.; Luckenbill, 1921, 190–192.; Meissner, 1918, 50–55.; Pritchard, 1969, 199–203.; Rougé, 1866, 269–274. Terjedelmi korlátok miatt a szerződésből csak szemelvények közlésére nyílik lehetőség. A válogatás döntően a kevésbé töredékes egyiptomi szövegen alapul.

[16] Langdon – Gardiner, 1920, 201.

[17] Korošec, 1931, 22–23.; Weinfeld, 1973, 190–191. Miután az államapparátusnak szóló írásos utasításokra szintén a „kötelék” kifejezést használták, a hettiták fogalmilag nem húztak éles határt az uralkodó felé fennálló külső és belső kötelezettségek között. (Beckman, 2006, 283.)

a *nt*-c (magyarul: kb. rendelet, előírás, egyezség) jelölte.^[18] Paritásos szerződések esetében ezt a két mozzanatot mindkét szerződő félnek végre kellett hajtani; kizárólag így lehetett kölcsönösen jogokat és kötelezettségeket keletkeztetni és kiváltani a kívánt joghatást.

Megkötésének történelmi háttere és az egyiptomi szöveg bevezetése és címsora, melyekben Ḫattušiliš „könyörgött a békéért”, arra engednek következtetni, hogy a megállapodást a nagykirály kezdeményezte.^[19] Jóllehet az előkészítésről és a tárgyalásokról érdemi információk nem állnak rendelkezésre, megalapozottan feltételezhető, hogy ezek a cselekmények követek útján, vagy egy a felek küldöttjeit tömörítő testület keretében zajlottak.^[20] Ezt követően a hettita kancellária a diplomácia korabeli nyelvén, akkádul megfogalmazta a szerződés hettita változatát, melyet ezüstartáblára véstek, és követek útján juttattak el a fáraóhoz. Az ezüstartáblán két domborműves pecsét is helyet kapott: az első oldal közepét Ḫattušiliš, a hátsó oldal közepét felesége, Puduḫepāš (Pudu-Ḫepa) pecsétje díszítette. A domborműveken a nagykirályt a hettita viharisten, Tešub,^[21] míg a nagykirálynét az arinnai napistennő ölelte át. Mindkét ábrázolás körül felirat hirdette a pecsét tulajdonosának nevét és rendeltetését.^[22] Sajnos a tábla pontos mérete és formája ismeretlen, és a leírására használt hieroglifa – egy rövidebb oldalra állított, felső részén kör alakú toldattal ellátott téglalap – sem feltétlenül tükrözi a tárgy valódi kinézetét.^[23] Ugyanakkor a tábla anyagául választott ezüst a szerződés fontosságára utalhat, lévén a hettita uralkodók máskor megelégedtek a kevésbé értékes bronz, vas és agyag alkalmazásával.^[24]

Érdekesség, hogy az egyiptomi szöveg bevezetése és címsora külön nevesíti a hettita követeket. Két név jól kivehető: Tar-Tešub (Tili-Tešub) és Ramōse biztosan közreműködött a szerződéskötésben. Mivel a szöveg erősen töredékes, a szakirodalomban egyéb nevekkkel is találkozhatunk.^[25] A hettita követek egyiptomi

[18] Langdon – Gardiner, 1920, 186, 5. j.

[19] „21. év, a második évszak 1. hónapja, 21. nap [...] Ezen a napon, míg őfelsége Per Ramses Meriamon városában volt [...] jött [...] Ḫatti hírvivője [...] hozván [az ezüstartáblát, melyet] Ḫatti nagy fejedelme, Ḫattušiliš hoz[atott] a fáraónak – élet, üdv, egészség! –, hogy könyörgjön [a békéért Usermaatrē] Setepen Rē [felségétől], Rē fiától: Meriamon Ramessutól, [megadva] élettel örökön örökké, mint atyja, Rē minden nap. [...] Az ezüstartábla másolata, melyet Ḫatti nagy fejedelme, Ḫattušiliš hozatott a fáraóhoz – élet, üdv, egészség! – követe Tar-Tešub és követe Ramōse keze által, hogy könyörgjön a békéért [Usermaatrē] felségétől, Rē fiától: Meriamon Ramessutól, az uralkodók bikájától, aki minden földön ott húzta meg határát, ahol kívánta.” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 199.) (John A. Wilson ford.) (Kiemelés az eredetiben.)

[20] Pl. ld. Beckman, 2006, 289.; Korošec, 1931, 59.

[21] Ezt a hurri eredetű nevet a hettiták is átvették. (Karasu, 2003, 225.)

[22] Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 201.) Ld. még Edel, 1997, 102–104.; Friedrich, 1937, 177–190. Meglehet, a tekintélyes papnői hivatalt is betöltő nagykirályné pecsétjének elhelyezését a fáraói hatalom isteni jellegének ellensúlyozása és a szerződő felek spirituális egyenlőségének biztosítása indokolta. (Kovács, 2004, 179–180.)

[23] Langdon – Gardiner, 1920, 198.

[24] Altman, 2009(a), 154.; Korošec, 1931, 3., 17.

[25] Pl. ld. Nerikaili hettita követ és Yapusili (Pijaššili) karkemiši követ nevét. (Bryce, 1999, 307.; Edel, 1997, 17.)

kísérők társaságában járultak az új fővárosban, Per Ramsesben tartózkodó fáraó elé.^[26] Érkezésük Ramses uralkodásának huszonegyedik évében, a második évszak (tél) első hónapjának huszonegyedik napjára esett. A hettita ezüsttábláról az egyiptomi kancellária – a fáraó igényeire szabott – fordítást készített, mely egyaránt szolgálta a közzététel és a propaganda céljait. Ez a fordítás olvasható a karnaki és a thébai templomok falán. Egyúttal az írások megfogalmazták a szerződés egyiptomi változatát, melyet szintén akkád nyelven, ezüsttáblára vésve, követek útján juttattak el a nagykirályhoz.^[27] Erről a hettita kancellária archiválás végett másolatot készített, ezt találták meg agyagtáblákon a hattusaši levéltár romjai között. Így a hettita fél által kidolgozott és elküldött változatot az egyiptomi hieroglif szöveg, az egyiptomi fél által kidolgozott és elküldött változatot az akkád ékírásos szöveg őrzi. (A jelen tanulmányban a „hettita változat” és az „egyiptomi szöveg”, valamint az „egyiptomi változat” és az „akkád szöveg” szinonimaként szerepel; használatukat a kontextus határozza meg.)

A szerződés kötelező hatályának elismerését és hatálybalépését eredményező^[28] két uralkodói esküről kevés részlet maradt fenn. Mindössze a tanúként felhívott istenek névsora és a megállapodás kölcsönös letétbehelyezésének ténye segíti a szerződéskötés záró aktusainak felelevenítését. Hattusaši esküvel tett vállalásainak szövegét a héliupolisi napisten és a nagy istenek, Ramses esküvel tett vállalásainak szövegét a hettita viharisten és a nagy istenek „lábai elé helyezték”.^[29]

Szerkezetileg a szerződés könnyen elkülöníthető tematikus egységekre tagolódik. Ezek a következők: preambulum, történelmi előzmények, érdemi rendelkezések, istenek névsora, átkok és áldások. (Az egyiptomi szöveg bevezetése, címsora és a hettita ezüsttábláról szóló leírása nem képezte a megállapodás szerves részét. Az akkád szöveg az érdemi rendelkezések vége felé megszakad.) Noha számos egyedi vonást hordoz,^[30] a szerződés felépítésén világosan látszik a komoly tapasztalatokkal rendelkező, a struktúrára nagy hangsúlyt fektető és felettebb következő hettita kancellária munkájának hatása. Egyedül az átkok és az áldások után folytatódó érdemi rendelkezések tűnnek szokatlannak az egyiptomi szövegben,

[26] Megtévesztő, hogy a megállapodást szimbolikusan „kádesi szerződésnek” is nevezik, bár azt nem az ütközet helyszínén kötötték, a két esemény között másfél évtized telt el, és ezalatt kétszer is megváltozott a hettita uralkodó személye.

[27] Ezt az ezüsttáblát Ramses és Nofertari Merenmut, vagy Ramses és Amon, Rē és Seth, vagy Ramses és a napisten pecsétje díszíthette. (Altman, 2009(a), 156. 112. j.; Edel, 1997, 104.; Treaty between Hattusili III of Hatti and Ramses II of Egypt. Beckman, 1996, 95.) Nofertari Merenmut a fáraó legkedveltebb nagy királyi hitvese volt. Utóbb a két királyné szívélyes hangvételű levelezést folytatott.

[28] Altman, 2009(a), 158.; Bederman, 2001, 61.

[29] Letter from Ramses II of Egypt to Kupanta-Kurunta of Mira-Kuwaliya. (Beckman, 1996, 125.) Az eskü letételére a másik fél követeinek jelenlétében vagy közreműködésével, a letétbehelyezésre pedig az érintett istenek szentélyeiben kerülhetett sor. (Altman, 2009(a), 156., 173–174., 175–176.; Langdon – Gardiner, 1920, 204.)

[30] Altman, 2009(a), 167.

melyek elhelyezése az utolsó pillanatban eszközölt kiegészítés benyomását kelti.^[31] Elképzelhető persze, hogy a kérdéses rendelkezések a fordítók vagy a kőfaragók hibájából szerepelnek az átkok és az áldások mögött.^[32]

Ramses és Hattušiliš szerződésének érdemi rendelkezései kazuisztikus stílusban, *do/dabis* formulákkal nyertek megfogalmazást.^[33] E megoldásnak köszönhetően a jogok és kötelezettségek egyensúlyát és kölcsönösségét – a szerződéskötés menetén és mozzanatainak megkettőzésén túl – a konkrét rendelkezések kialakítása is biztosította. Ily módon a hettita változatban a nagykirály először egyoldalú vállalásokkal a saját kötelezettségeit fektette le, melyeket a fáraótól ellenszolgáltatásként elvárt hasonló kötelezettségek tételezése követte.^[34] Ez a sorrend az egyiptomi változatban megfordult, így mindig az adott változatot kidolgozó fél kötelezettségei álltak az élen. (Ezen az elven működhetett az uralkodói ajándékok cseréje is.^[35]) Sem a szerződés paritásos jellege, sem a jogok és kötelezettségek egyensúlya és kölcsönössége nem követelte meg, hogy a felek által elkészített két változat, vagy bármelyik változaton belül a *do/dabis* kialakítású rendelkezések két része teljes mértékben megegyezzen egymással.^[36] Ennek megfelelően a szerződésben olyan rendelkezés is található, mely szemléltetést egyoldalú kedvezményeket nyújtott.

Megfigyelhető, hogy mindkét szöveg tipikusan egyes szám harmadik személyben utal a szerződő felekre. Helyenként azonban a megfogalmazás személytelensége és tárgyilagossága a háttérbe szorul, és a két uralkodó egyes szám első személyben szólal meg. Ezekre a pontokra a szerződés hangneme a diplomáciai levelezés sajátos hangnemét idézi.^[37] Mivel a megállapodások ekkor még nem absztrakt entitások, hanem uralkodók között jöttek létre,^[38] az egyes szám első személyű kinyilatkoztatások magától értetődő természetességgel ágyazódnak a szövegbe, és aligha értékelhetők a stiláris következetlenség jeleként.

Különös eltérések fedezhetők fel az uralkodói nevek és címek alkalmazásában is. Ramses királyi titulaturájából^[39] az egyiptomi szöveg a *praenomen* (Usermaatrē Setepen Rē) és a *nomen* (Meriamon Ramessu), míg az akkád szöveg csak az utóbbit (Riamašeša-mai-Amana) használja; Hattušiliš mindkét szövegben az ismert nevét viseli. Ezen kívül az egyiptomi szöveg a fáraót az

[31] Langdon – Gardiner, 1920, 197.

[32] Edel, 1997, 86–88.; McCarthy, 1978, 48. 28. j.

[33] Korošec, 1931, 61.; McCarthy, 1978, 47. Az apodiktikus és kazuisztikus stílust ld. Mendenhall, 1954(a), 29. skk.

[34] Beckman, 2006, 288.; Korošec, 1931, 24–26., 61. Ez a technika a párhuzamos jogalkotáshoz hasonlítható. (Kovács, 2004, 175.)

[35] Korošec, 1931, 24–25.

[36] Altman, 2009(a), 174.; Altman, 2010, 28.; Langdon – Gardiner, 1920, 199.

[37] Langdon – Gardiner, 1920, 200.

[38] Emiatt a szerződést olykor nem tekintik „nemzetközi szerződésnek”. Ld. Wolfrum, 2012, 822.

[39] Ez a titulátúra öt elemből állt: „Hóros” név, „Két Úrnő” (*nebti*) név, „Arany Hóros” név, „Felső- és Alsó Egyiptom királya” cím és uralkodói név (*praenomen*), „a Nap/Rē fia” cím és személynév (*nomen*). (Kákósy, 1979, 221–222.)

„Egyiptom nagy uralkodója” és a nagykirályt a kevésbé magasztos „Ḫatti nagy fejedelme” címmel, míg az akkád szöveg mindkét felet a protokoll szerinti „nagykirály” címmel illeti. Ezek az eltérések nyilván az egyiptomi propaganda céljait szolgálták, mely a nevekkal és a címekkel is érzékeltetni kívánta a fáraó nagyságát.^[40] Ilyen megfontolásból kerülhetett az egyiptomi szöveg bevezetésébe és címsorába az a kijelentés is, hogy Ḫattušiliš „könyörgött a békéért”. Bár a megállapodást feltehetőleg a nagykirály kezdeményezte, a „könyörgés” erőteljes túlzásnak tűnik.^[41] De Ḫattušiliš sem riadt vissza attól, hogy a szerződés megfogalmazásából belpolitikai előnyöket kovácsoljon. Mint látni fogjuk, ehhez a múlt diszkrét átértékelését választotta eszközül.

Egyéb téren az egyiptomi fordítók és kőfaragók meglehetősen gondatlansággal kezelték a szöveget, és munkájuk során komoly hibákat vétettek: például Ḫattušiliš atyjaként tüntették fel a testvérét, Muwatalliš, egy rendelkezésből nagyvonalúan kifejejtették a „nem” tagadószt, vagy éppen hímnemű nyelvi formulával írták le az arinnai napistennőt.^[42] Ha az átkok és az áldások után folytatódó érdemi rendelkezések szokatlan elhelyezése szintén a hanyagságuk következménye, a példák felsorolása egy súlyos szerkezeti anomália előidézésével is kiegészíthető. Tekintve az egyiptomi fordítás túlzásait és hibáit, az ezüsttáblák eredeti tartalmához inkább a szerződés akkád szövege áll közelebb.^[43]

III. SZERZŐDÉSI TARTALOM

II. Ramses és III. Ḫattušiliš szerződése egy rövid preambulummal kezdődött, mely megnevezte a szerződő feleket és meghatározta a szerződés általános célját. Mindkét fél hivatalos megnevezése az uralkodó nevéből és címéből, a hősiességét és erejét hirdető jelzőből, a férfi felmenők két nemzedékének nevéből és címéből, és a rokoni kapcsolat leírásából állt. Így az egyiptomi szöveg preambulumban a fáraó „Usermaatrē, Egyiptom nagy uralkodója, az erős, Menmaatrē, Egyiptom nagy uralkodója, az erős fia, Menpehtirē, Egyiptom nagy uralkodója, az erős fia”, míg a nagykirály „Ḫatti nagy fejedelme, Ḫattušiliš, az erős, Muršiliš, Ḫatti nagy fejedelme, az erős fia, Šuppi[luliumaš, Ḫatti nagy fejedelme, az] erős fiának fia” megnevezéssel szerepel.^[44] (Ḫattušiliš atyja II. Muršiliš hettita nagykirály (kb. i. e. 1321–1295) volt.) Noha Ramses esetében a trónöröklés rendje megegyezett a leszármazás rendjével, Ḫattušiliš megnevezéséből – III. Muršiliš mellőzése folytán – kiderül, hogy a hangsúlyt a leszármazás rendjére fektették. Miután ez bevett megoldásnak számított, a hettita kancellária könnyedén elhallgathatta a trónról letaszított unokaöcs nevét.

[40] Altman, 2009(a), 172. 160. j.; Langdon – Gardiner, 1920, 184–185.; Korošec, 1931, 60.

[41] Korošec, 1931, 60.

[42] Langdon – Gardiner, 1920, 190., 191. 2. j., 199., 201.

[43] McCarthy, 1978, 46.; Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 199.)

[44] Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 199.)

A szerződés általános célját a preambulum az uralkodók és országaik közötti örök béke és testvériség megteremtésében határozta meg, melynek szükségességét a történelmi előzmények bemutatása szemléltette, főbb részleteit pedig az érdemi rendelkezések szabályozták. Az egyiptomi és a hettita változat hasonló magyarázatot nyújtott a szerződés létrejöttére. A történelmi narratíva szerint az istenek egy korábbi szerződésben örökre megtiltották a két állam közötti ellenségeskedést, és az új szerződés megkötésére azért volt szükség, hogy a felek maradéktalanul eleget tegyenek az istenek akaratának. Felvetődik azonban a kérdés, vajon miért kellett ismét megegyezni a békéről, ha azt az istenek már régen előírták. Erre a hettita változat kínált választ: Ḫattušiliš nyíltan beismerte, hogy Muwatalliš uralkodása alatt, az isteni parancs dacára, a két állam hadban állt egymással.^[45]

Testvéreinek negatív kontextusban való ábrázolása – az általa viselt háború szembeállításával az istenek akaratával, a korábbi szerződéssel és az elbeszélő saját békevágyával – bizonyára a nagykirály helyzetének megszilárdítására és az unokaöcs trónigényének gyengítésére irányult.^[46] Ḫattušiliš ezért nem tért ki mindenre. Nem említette, hogy a hettiták már a szóban forgó hadjárat előtt is intéztek támadásokat egyiptomi területek ellen, hogy a qadeši csatában a hettita sereg egyik parancsnokaként ő szintén megsértette az istenek akaratát, és hogy az ütközet és az egész háború keves eredménnyel zárult. (Máskor is előfordult, hogy egy nagykirály az elődjére hárította a felelősséget a kedvezőtlen eseményekért: II. Muršiliš járványimái a ragály kitörését Šuppiluliumaš egyes cselekedeteinek tudták be, Ḫattušiliš apológiája a polgárháborút III. Muršiliš féltékenységgel indokolta.) Muwatalliš hadjáratáról az egyiptomi változat hallgat. Ez a fáraó részéről egyaránt jelezhetett érdektelenséget vagy távolságtartást a hettita belpolitikai küzdelmek és vonakodást az otthon fényes diadalként beállított qadeši csata felidézése kapcsán.

Megjegyzendő, hogy a történelmi előzmények bemutatása – kiváltképp a hettita vazallusi szerződésekhez képest – feltűnően tömör. Ez a tulajdonság a szerződés jellegére és a szerkezeti egység funkciójára vezethető vissza. A vazallusi szerződéseknel az uralkodó és az alávetett fél múltbeli kapcsolatának precíz, ám szelektív áttekintése az alávetés létfontosságú igazolásaként funkcionált,^[47] és az elbeszélés terjedelme ehhez idomult. A paritásos szerződéseknel ez az igazolási kényszer értelemszerűen nem merült fel, és a felek kapcsolatából gyakran olyan kevés pozitív mozzanatot lehetett kiragadni, hogy a terjedelmes elbeszélés felesleges vagy kerülendő volt.^[48]

[45] „Mármost az örökkévalóság határainak kezdetétől, ami Egyiptom nagy uralkodójának Ḫatti nagy fejedelmével való helyzetét illeti, az isten egy rendelet útján nem engedte meg, hogy ellenségeskedés következzen be közöttük. De Muwatalliš, Ḫatti nagy fejedelme, a testvérem idején, ő harcolt [Meriamon Ramessu]val, Egyiptom nagy uralkodójával.” Uo. („Rendelet” = szerződés.)

[46] Altman, 2009(a), 173. 161. j.

[47] Altman, 2004, 45.; Korošec, 1931, 13.

[48] Korošec, 1931, 15.; Mendenhall, 1954(b), 58.

Az érdemi rendelkezések élén a szerződés arculatát döntően meghatározó, az uralkodók és országaik közötti békéről és testvériségről szóló általános klauzula kapott helyet. Nem utolsó sorban ennek hatására tartja számon az utókor a megállapodást a történelem egyik első ismert békeszerződéséként, noha az helyesen jellemezhető szövetségi szerződésként is.^[49] Ugyan a klauzula szövege hosszú és körülményes, absztrakt és deklaratív tartalma okán kevés részlettel szolgál. Kinyilvánítja, hogy a jövőben a felek a kapcsolataikat „a jó béke és a jó testvériség” szellemében fogják ápolni, mely minőségében felül fogja múlni a régi békét és testvériséget. Muwatalliš itt is negatív kontextusban jelenik meg: a hettita változat szerint a megbékélés azután vált lehetővé, hogy a nagykirály „követte a sorsát”, és testvére foglalta el a trónt.^[50]

Érdekesség, hogy az időbeli hatályt nem önálló szerkezeti egységben, hanem az általános klauzulában szabályozták. Ekként a hön áhított béke és testvériség „ettől a naptól” – nyilván az eskü letételének napjától – kezdődött, és örök időre szól. Modern fogalommal élve, a szerződést határozatlan időre kötötték, melyet a szöveg az „örökre” határozószó sűrű alkalmazásával és a felek leszármazóira tett utalásokkal igyekezett nyomatékosítani. Ily módon a béke és a testvériség fenntartásának kötelezettsége az uralkodók gyermekeire és azok gyermekeire is átszállt.^[51] Mivel a konkrét érdemi rendelkezések szoros összefüggésben voltak az általános klauzulával, és más azonos tárgyú előírással nem találkozunk, az időbeli hatály ilyenén szabályozása a megállapodás egészére kiterjedt.

A szerződés középpontjában álló örök béke és testvériség kézenfekvő tartalmi elemeként került sor a megnevtámadási kötelezettség tételezésére, mely kölcsönösen és kategorikusan megtiltotta, hogy a felek betörjenek egymás területére, és onnan bármit elragadjanak.^[52] Jóllehet a megnevtámadási kötelezettségre figyelemmel ez talán elvárható lett volna, a szerződés nem tartalma-

[49] Ld. Kardos, 1997, 10.; Korff, 1923, 9.; Langdon – Gardiner, 1920, 186.; Nagy, 1995, 8.; Nussbaum, 1950, 9.

[50] „Nézd, Hattušiliš, Hatti nagy fejedelme rendeletre lépett Usermaatrē Setepen Rēvel, Egyiptom nagy uralkodójával, ettől a naptól kezdődően, hogy jó béke és testvériség következzenek közöttünk örökre, míg ő testvériségben van velem és ő békében van velem, és én testvériségben vagyok vele és én békében vagyok vele örökre. / Most miután Muwatalliš, Hatti nagy fejedelme, a testvérem követte a sorsát, és Hattušiliš ült mint Hatti nagy fejedelme atyjának trónjára, nézd, mivé lettem én Meriamon Ramessuval, Egyiptom nagy uralkodójával, mert mi [együtt] vagyunk a mi békénkben és a mi testvériségünkben. Ez jobb, mint az a béke vagy az a testvériség, mely korábban volt a földön.” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 199–200.) („Rendelet” = szerződés.) (Kiemelés az eredetiben.)

[51] „Hatti nagy fejedel[me] gyermekeinek gyermekei testvériségben és békében vannak Meri[amon] Rajmessu, Egyiptom nagy uralkodója gyermekeinek gyermekeivel, mert ők a mi testvéri helyzetünkben és a mi [békés] helyzetünkben vannak.” (Uo. 200.) (Kiemelés az eredetiben.) Ez a megoldás kizárta a szerződés megszűnését, formális megújításra nem volt szükség. (Korošec, 1931, 106–107.) Eltérő nézetet ld. Altman, 2009(a), 164.

[52] „Hatti nagy fejedelme nem tör be Egyiptom földjére örökre, hogy elvegyen bármit onnan. És Usermaatrē Setepen Rē, Egyiptom nagy uralkodója nem tör be [Hatti] föld[jére], hogy elvegyen onnan örökre.” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 200.)

zott területi rendelkezéseket,^[53] a két állam határát a fennálló helyzet hallgatólagos befagyasztása útján rögzítették.^[54]

Ezt egy újabb technikai rendelkezés követte, mely a történelmi előzmények bemutatásánál említett korábbi szerződéses viszonyról intézkedett.^[55] E rendelkezésben a felek kifejezetten vállalták, hogy változatlanul kötelezőnek tekintik és tiszteletben tartják a Šuppiluliumaš és a Muršiliš/Muwatalliš idején hatályban lévő megállapodást/megállapodásokat.^[56] (Ez a bizonytalanság két tényezőből fakad. Egyfelől az egyiptomi fordítók vagy kőfaragók itt tüntették fel Ḫattušiliš atyjaként a testvérét, Muwatallišt. Hibájuk egyaránt érintheti a felmenő nevét és a rokoni kapcsolat leírását. Másfelől elképzelhető, hogy a szöveg két külön megállapodásra utalt.^[57]) Emiatt a szerződést olykor a *novatio* körében tárgyalják.^[58]

A szerződés szövetségi jellegét erősítik a külső és belső ellenséggel szembeni közös fellépést előírányzó, kölcsönös segítségnyújtásról szóló szakaszok. Az előzetes megállapodáson nyugvó kollektív védelem korabeli megnyilvánulásként, ha külső ellenség tört a két állam bármelyikére, és annak uralkodója szövetségeseinek katonai támogatását kérte, a másik uralkodó köteles volt csapataival és harci szekereivel a megtámadott fél segítségére sietni. Hangsúlyozandó, hogy a katonai támogatást nem automatikusan, hanem kérelemre kellett biztosítani, és ha nem kívánta, a két uralkodó nem volt köteles személyesen hadba vonulni – elegendő volt, ha fegyveres erőt bocsátott rendelkezésre a támadás visszaveréséhez.^[59] Ezen az elven működött a belső ellenséggel szembeni közös fellépés is. Ha bármelyik uralkodó haragjában a neki sérelmet okozó alattvalóinak megbüntetése mellett döntött, és szövetségeseinek katonai támogatását kérte, a másik uralkodó köteles volt csapatok és harci szekerek küldésével eleget tenni a kérésnek.^[60] Ḫattušiliš számára mindez elsősorban a fokozódó asszír fenyegetés és a trónbitórlásból eredő belső nyugtalanság fényében tűnhetett megnyugtatónak.

[53] Edel, 1997, 85.; Luckenbill, 1914, 50.; Moret – Davy, 1996, 329.

[54] Bryce, 2006, 3.

[55] Sürenhagen, 2006, 59–67.

[56] „Ami azt a hagyományos rendeletet illeti, mely Šuppiluliumaš, Ḫatti nagy fejedelme idején volt itt, valamint azt a hagyományos rendeletet, mely Muwatalliš, Ḫatti nagy fejedelme, az atyám idején volt, én a magamévá teszem azt.” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 200.) („Rendelet” = szerződés.)

[57] Uo. 200. 11. j. Egyes nézetek szerint a testvér „atyaként” való feltüntetése esetleg a trónra lépés sorrendjét tükrözte. Treaty with the Hittites. (Breasted, 1906, 168. c) j.) Mindazonáltal a rokoni kapcsolat máshol helyesen szerepel.

[58] Kovács, 2004, 176.

[59] Pl. ld. „Ha más ellenség jön Usermaatrē, Egyiptom nagy uralkodója földjei ellen, és ő Ḫatti nagy fejedelméhez küldet, mondván: »Jöjj velem erősítésül ellene«, Ḫatti nagy fejedelme [eljön hozzá és] Ḫatti nagy fejedelme legyilkolja az ellenségét. Ha azonban Ḫatti nagy fejedelme nem kíván (maga) menni, ő elküldi a gyalogságát és a szekereseit, és ő legyilkolja az ellenségét.” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 200.) Ez a katonai támogatás a védekezést szolgálta, a támadó háborúra nem vonatkozott; utóbbi a vazallusi szerződések sajátos eleme volt.

[60] Pl. ld. „Vagy ha Meriamon Ramessu, [Egyiptom nagy uralkodója] haragra gerjed az ő szolgálival szemben, és ők más vétket követnek el ellene, és ő elindul legyilkolni őket, Ḫatti nagy fejedelme vele tart, [hogy legyilkoljanak] mindenkit, [akivel szemben] ők haragra gerjednek.” (Uo.) (Kiemelés az eredetiben.)

Hasonlóan megnyugvással tölthette el a nagykirályt a trónöröklés rendjének szerződésbe foglalása is. Egy erősen töredékes rendelkezés azt volt hivatott biztosítani, hogy a nagykirályt egyik fia követhesse a trónon.^[61] A hatalom akadálytalan átvételét a fáraó garantálta, aki kvázi intervenció jog birtokában,^[62] katonai úton is érvényt szerezhetett a rendelkezésnek, és megvédélmezhetette a kijelölt utódot a személyét elutasító erőkkal szemben. A trónöröklés rendjének biztosítása, kissé eltérő megfogalmazással, mindkét változatban megtalálható, de szemlátomást csak a hettita félnek nyújtott kedvezményeket.^[63] Ha a garancia valóban egyoldalú volt, a fáraónak nem állt érdekében a kölcsönössé tétele.^[64]

Az érdemi rendelkezések utolsó nagy tematikus egységét a szökevények kiadásáról szóló szakaszok képezték. Ezek szövege szintén hosszú és körülményes, mely a kazuisztikus stílusnak, a *do/dabis* formuláknak, a szökevények hovatarozás és társadalmi helyzet szerinti megkülönböztetésének, a létszám irrelevanciáját jelző nehézkes fordulatoknak és a kötelezettségek részletes kifejtésének tudható be. Röviden összegezve, a kérdéses szakaszok alapján a felek kötelesek voltak kiadni a másik állam területéről hozzájuk szökött nemeseket, nagy embereket és közembereket, függetlenül azok létszámától és távozásának okától. Ilyen személyeket nem fogadhattak szolgálatukba, letelepedésüket nem engedhették meg. Ez a kötelezettség a kollektíve átpártoló lakosságra is kiterjedt. Ha egy város vagy egy kerület kísérelt meg új hazát találni a másik államban, az elvárt magatartás ugyanez volt.^[65]

Egyes fordításokban az egyiptomi változat egy harmadik félre, Bentešinára, Amurrú királyára (kb. i. e. 1290–1235) is kötelezettségeket rótt. Ha egy fontos ember vagy egy város a királyságában keresett menedéket, köteles volt azt a nagykirály kezére adni, hogy ő kiadhassa a fáraónak.^[66] Ennek magyarázata roppant egyszerű: Bentešina Ḫattušiliš felesküdtöt vazallusa, személyes lekötelezettje

[61] „Nézd, Ḫattušiliš, Ḫatti földjének királyja fia tétetik Ḫatti földjének királyává Ḫattušiliš, az atyja helyén, Ḫattušiliš, Ḫatti földjének királyja számos éve után. Ha Ḫatti földjének nemesei bűnt követnek el ellene – lám! [Riamašeša-mai-Amana, Egyiptom királyja gyalogos katonákat] (és) szekereseket [küld], hogy bosszút álljon rajtuk [Ḫatti földjének kedvéért.]” Treaty between Hattusilis and Ramses II. (Pritchard, 1969, 203.) (Albrecht Goetze ford.)

[62] Altman, 2009(b), 335.

[63] Mindkét változat töredékes és hiányos részén állítólag elegendő hely lenne az egyiptomi trónöröklésről szóló rendelkezésnek. (McCarthy, 1978, 47. 27. j.; Treaty between Hattusilis and Ramses II. Pritchard, 1969, 203.) Mások ezt határozottan tagadják. (Edel, 1997, 94.)

[64] Edel, 1997, 94.; Bryce, 2006, 9. Eltérő nézetet ld. Magnetti, 1978, 818.

[65] Pl. ld. „[Ha egy nagy ember elmenekül Egyiptom földjéről és eljön] Ḫatti nagy fejedelméhez, vagy Meriamon Ramessu, Egyiptom nagy uralkodója földjeinek egy városa, és ők eljönnek Ḫatti nagy fejedelméhez, Ḫatti nagy fejedelme nem fogadja be őket. Ḫatti nagy fejedelme e[miatt] Usermaatrē Setepen Réhez, Egyiptom nagy uralkodójához, az urukhoz hozatja őket. Vagy ha egy ember vagy két ember – nem számít kicsodák – elmenekülnek, és ők eljönnek Ḫatti földjére, hogy másvalaki szolgái legyenek, ők nem maradhatnak Ḫatti földjén; őket Meriamon Ramessuhoz, Egyiptom nagy uralkodójához kell hozni.” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 200.)

[66] Edel, 1997, 48.; Treaty between Hattusili III of Hatti and Ramses II of Egypt. (Beckman, 1996, 94.)

és dinasztikus házasságok révén a közeli rokona volt.^[67] Ezért a szerződés nem sértette – a valamilyen formában már ekkor is létező – *pacta tertiis nec nocent nec prosunt* elvét; a nagykirály szuverénként minden további nélkül kötelezettséget vállalhatott a vazallusára nézve.^[68] Az amorita királyság nevesítését feltehetőleg a két nagyhatalom közötti fekvése és a korábbi pálfordulásai indokolták.

A szökevények kiadása gyakori eleme volt a korabeli szerződéseknek, mely talán azt jelzi, hogy – kifejezett rendelkezés hiányában – ezt semmilyen más szabály nem követelte meg.^[69] A kötelezettség létjogosultsága több megfontolásból fakadhatott. Ezek közül a legvalószínűbbnek az uralkodói tekintély fenntartása és a munkaerő elvándorlásának meggátolása tűnik.^[70] (Hattušiliš számára unokaöccsének kézre kerítése is lényeges indíték lehetett.) Nagyban árnyalja azonban a képet, hogy a kiadási kötelezettséghez a szerződésben büntetlenség társult. Így a felek nem vonhatták felelősségre az elfogott szökevényeket az általuk elkövetett bűnökért: nem pusztíthatták el házaikat, feleségeiket és gyermekeiket, nem végezhettki ki őket, nem csonkíthatták meg szemeiket, füleiket, szájukat és lábaikat.^[71] Ez az elnéző bánásmód, ha nem is ösztönözte, de elfogadhatóbbá tette az érintettek kényszerű hazatérését.

Ramses és Hattušiliš Egyiptom ezer istene és istennője és a Hettita Birodalom ezer istene és istennője előtt tette le az esküt.^[72] A tanúként felhívott istenek névsorát – mely aránytalan és hettita túlsúlyt mutat^[73] – egy önálló szerkezeti egység tartalmazta. Megfigyelhető, hogy a bevett gyakorlattal összhangban, az írások mindkét szövegben megpróbálták saját isteneikkel azonosítani és nyelvükre átültetni az idegen istenek nevét,^[74] ám ez nem mindig sikerült. Ezt bizonyítja az arinnai napistennő hímnemű nyelvi formulával való leírása is. Mellette olyan istenek tanúsították a megállapodás létrejöttét, mint például Amon, Rē, Seth és Tešub. A terjedelmes felsorolást deifikált természeti képződmények és

[67] Treaty between Hattusili III of Hatti and Benteshina of Amurru. (Beckman, 1996, 95–98.)

[68] Kovács, 2004, 177–178

[69] Korošec, 1931, 64.

[70] Altman, 2009(b), 344., 351.

[71] Pl. ld. „De ami azt az embert illeti, akit Meriamon Ramessuhoz, Egyiptom nagy uralkodójához kell hozni, ne rójják fel neki a bűnét; ne pusztítsák el a házat vagy a feleségeit vagy a gyermekeit; őt [ne gyilkolják le]; ne okozzanak sérelmet a szemeinek, a füleinek, a szájának vagy a lábainak; ne engedjék, hogy bármilyen [bűnt felrójanak] neki.” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 201.) Érdekeség, hogy az amnezia közvetlen kedvezményezettje az egyén volt. (Kovács, 2004, 177.)

[72] „Ami ezeket a szavait illeti a rendeletnek, [melyet] Hatti nagy fejedelme [alkotott Meriamon] Ramessuval, [Egyiptom] nagy uralkodójával írásban ezen az ezüsttáblán – ami ezeket a szavakat illeti, Hatti földjének istenei és istennői ezer istene, Egyiptom földjének istenei és istennői ezer istenével együtt vannak velem tanúként [hallván] ezeket a szavakat: [...]” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 200–201.) („Rendelet” = szerződés.) (Kiemelés az eredetiben.) Ez a népes panteon a hettita vallás komplexitásának, az idegen kultúrák hatásának és a szinkretizmussal szembeni ellenállásnak tulajdonítható. (Beckman, 1989, 99.; Karasu, 2003, 221.)

[73] Langdon – Gardiner, 1920, 195. Ld. még Kestemont, 1976, 147–177.

[74] Langdon – Gardiner, 1920, 185.

jelenségek – a hegyek, a folyók, az égbolt, a föld, a tenger, a szelek és a felhők – zárták. Bár egyes nézetek szerint ebben a világmindenség egészét átfogó fáraói hatalomról alkotott egyiptomi felfogás tükröződött,^[75] hasonló megoldással máshol is találkozhatunk.

A szerződésben foglaltak teljesítését az átkok és az áldások biztosították. Ha bármelyik fél nem teljesítette esküvel tett vállalásait, a két állam ezer és ezer istene a házának, a földjének és a szolgálóinak elpusztítását helyezte kilátásba. Ellenben, ha híven eleget tett kötelezettségeinek, és soha nem tévesztette szem elől azokat, az istenek jólétet, egészséget és életet adtak neki, a házaival, a földjével és a szolgálóival egyetemben.^[76] Az átkok és az áldások a korabeli szerződések legérdekesebb szerkezeti egységei közé tartoznak. Ugyan a felek személyes vallásosságának mértékét és a politikai döntéshozatalra gyakorolt hatását illetően csak találgatásokba bocsátkozhatunk, de ezek a rendelkezések sokat elárulnak a késő bronzkori ember legfőbb vágyairól és legmélyebb félelméről. Itt az átkok és az áldások meglepően elnagyoltak. Mivel a hettita szerződések általában kidolgozottabb formulákat használtak, a szűkszavúság oka esetleg az egyiptomi fél oldalán keresendő.^[77] A szerződési garanciaként funkcionáló átkokat később az asszírok „tökéletesítették”, akik – rendkívül gazdag fantáziáról tanúbizonyságot téve – néha módolett bizzar következményekkel rettentették el partnereiket a szerződésszegéstől. Ezekhez képest a tárgyalt szerződés kimondottan visszafogottnak tekinthető.

IV. ZÁRÓ GONDOLATOK

Egyiptom és a Hettita Birodalom kapcsolatában új korszakot nyitott a szerződés megkötése. Idővel az uralkodók dinasztikus házasságokkal erősítették meg szövetségüket,^[78] melyek révén a „testvériségből” tényleges rokonság lett. II. Ramses uralkodásának harmincnegyedik évében feleségül vette III. Hattusilīš és Puduḥépāš egyik leányát. Levelekből tudható, hogy a fáraó türelmetlenül várta a nemes hölgyet és gazdag hozományát. Puduḥépāšra hárult a feladat, hogy megnyugtassa leendő vejét: nem indokolatlanul késlekednek a meny-

[75] Moret, 1996, 468.

[76] „Ami ezeket a szavakat illeti, melyek Hatti földjének és Egyiptom földjének ezen az ezüsttábláján vannak – azt illetően, aki nem tartja be őket, Hatti földjének ezer istene, Egyiptom földjének ezer istenével együtt elpusztítja a házát, a földjét és a szolgálóit. De azt illetően, aki betartja ezeket a szavakat, melyek ezen az ezüsttáblán vannak, akár hattik ők, vagy akár egyiptomiak ők, és ők nem hanyagolják el ezeket, Hatti földjének ezer istene, Egyiptom földjének ezer istenével együtt őt jól tartja, őt életben tartja, a házaival és a (földj)jével és a szolgálóival együtt.” Treaty between the Hittites and Egypt. (Pritchard, 1969, 201.) (Kiemelés az eredetiben.) Ily módon a felhívott istenek az eskü tanúi és a szerződés biztosítékai voltak. (Magnetti, 1978, 824.; Ziegler, 1995, 234.)

[77] Bederman, 2001, 150.

[78] The Blessing of Ptah, Marriage Stela, Coptos Stela. (Breasted, 1906, 180., 182–186., 187–188.)

asszony útnak indításával.^[79] Megérkezése után a fáraó a hettita hercegnőt – Maathornofururé néven – a nagy királyi hitvesek közé emelte. Noha elterjedt toposz, korántsem bizonyos, hogy Hattušiliš személyesen kísérte el gyermekét új otthonába.^[80] Maathornofururé egy leánnyal ajándékozta meg férjét, majd visszavonultan élt egy háremben. Utóbb a fáraó egy másik hettita hercegnőt is feleségül vett.^[81]

Az uralkodók és országaik közötti örök béke és testvériség egyéb előnyökkel is járt. Lévén a hettita állam ekkortájt komoly és tartós élelmiszerhiánnyal küzdött, a nagykirály kezdeményezésére a fáraó hajókon gabonát küldött az ellátási nehézségek enyhítése céljából. A gabonaimport utódjaik uralkodása alatt is folytatódott. Személyes problémákkal sem haboztak egymáshoz fordulni. Egy alkalommal a nagykirály olyan szakembert kért, aki készítményeivel el tudja érni, hogy Matanazi (Massanuzzi) nevű testvére gyermeket foganjon. Válaszában a fáraó kétségbe vonta, hogy az ötven- vagy hatvanéves hölgy egyáltalán teherbe eshet, mégis eleget tett a kérésnek, és varázslásban jártas papot és orvost ígért.^[82]

Ezt a harmonikus kapcsolatot legfeljebb Urhi-Tešub kiadásának kérdése árnyékolta be. Hattušiliš nyilván igényt tartott unokaöccsének kiadására, ám a szökevény sorsának további alakulása ismeretlen. Egyes feltételezések szerint a fáraó kiadta a nagykirálynak, mások szerint egyiptomi területen maradt, megint mások szerint elhagyta az országot és máshol keresett menedéket.^[83] Ramses mindenesetre úgy vélte, hogy semmilyen felelősség nem terheli az ügyben. Egy harmadik félnek küldött levelében például határozottan állította, hogy nem sértette meg a szerződést, nem szövetkezett a szökevénnel, nem kíván ilyet tenni, és minden ezzel ellentétes állítás hazugság.^[84]

Meglehet, a megállapodásnak is köszönhető, hogy a hettita trónörökös akadálytalanul zajlott; Hattušiliš fia és kijelölt utódja követte a trónon. III/IV. Tudhaliyaš nagykirály (kb. i. e. 1237–1209) idején azonban a hanyatlás – az uralkodó minden erőfeszítése dacára – már feltartóztathatatlan volt.^[85] Néhány évtizeddel később az élelmiszer- és a munkaerőhiány, a

[79] Letter from Queen Puduhepa of Hatti to Ramses II of Egypt. (Beckman, 1996, 125–129.)

[80] Beckman, 2006, 289–290. Ilyen rendhagyó látogatásra alighanem máskor sem került sor. (Bryce, 2003, 80–82.)

[81] Ezt a házasságot a fáraó első hettita feleségének halála vagy az új nagykirály trónra lépése tette szükségessé. (Bryce, 2003, 111.; Schulman, 1979, 192–193.) Ez az esemény a szerződés megújítását is jelezte. (Bryce, 2006, 10.)

[82] Letter from Ramses II of Egypt to Hattusili III of Hatti. (Beckman, 1996, 131–132.)

[83] Bryce, 2006, 7.

[84] „Nem, Urhi-Tešub ügyét illetően, én nem [tettem] azt, amiről te nekem írtál. [...] »Mit tettem én? Hol ismerném én el Urhi-Tešubot (uralkodóként)?« Ez az, amit [mondtam]. [...] Az én ajkaim cselszövésről beszéltek? [A szó], amit az emberek beszélnek neked értéktelen. Ne higgy neki. Én boldog testvériségben és boldog [békében] vagyok örökre a nagykirállyal, Hatti királyával, a testvéremmel. [...] Letettem az esküt, és nem fogom elhagyni azt.” Letter from Ramses II of Egypt to Kupanta-Kurunta of Mira-Kuwaliya. (Beckman, 1996, 124–125.) (Kiemelés az eredetiben.)

[85] Tudhaliyaš uralkodásának számozása változó. Egy vazallusi szerződésben a nagykirály nem zárta ki, hogy az egyiptomi fél idővel ellenség lehet: „Ha Egyiptom [királya] a Felsőem [barátja], ő

királyi családban dúló viszályok, a központi hatalom gyengülése, a sorozatos lázadások, az asszírok terjeszkedése és a tengeri népek támadása által sújtott birodalom megbukott. Egyiptomban a XX. dinasztia uralkodója, III. Ramses fáraó (kb. i. e. 1186–1155) még sikerrel verte vissza a líbiai törzsek és a tengeri népek betöréseit, de a korrupció, a gazdasági nehézségek, a thébai papság befolyásának növekedése és a nemzetközi környezet megváltozása itt is súlyos válságot idézett elő, melynek nyomán kezdetét vette a harmadik átmeneti kor.^[86]

Ramses és Hattušiliš szerződése, bár nem a remélt módon, valóban örök érvényű lett. Sajátos politikai tartalmát régen elveszítve, napjainkra fontos szimbólummá magasztosult: másolata az Egyesült Nemzetek Szervezetének New York-i székházában emlékezteti a tagállamok képviselőit a világ népeinek téren és időn átívelő vágyára a béke és a biztonság iránt.

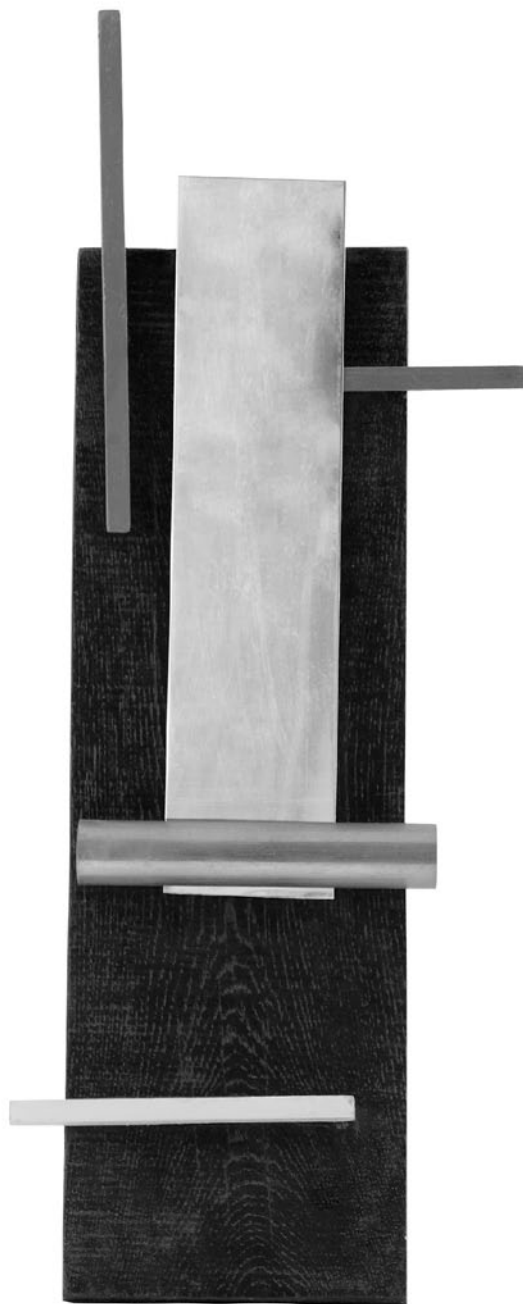
IRODALOM

- Altman, Amnon (2004): *The Role of the “Historical Prologue” in the Hittite Vassal Treaties: An Early Experiment in Securing Treaty Compliance*. *Journal of the History of International Law*. Vol. 6. No. 1. 43–63.
 - Altman, Amnon (2009a): *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law: The Near East in the Late Bronze Age (1600-1200 BCE)*. *Journal of the History of International Law*. Vol. 11. No. 1. 125–186.
 - Altman, Amnon (2009b): *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law: The Near East in the Late Bronze Age (1600-1200 BCE) (concluded)*. *Journal of the History of International Law*. Vol. 11. No. 2. 333–356.
 - Altman, Amnon (2010): *How Many Treaty Traditions Existed in the Ancient Near East?* In: Cohen, Yoram – Gilan, Amir – Miller, Jared L. (eds.): *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 17–36.
 - Beckman, Gary (1989): *The Religion of the Hittites*. *The Biblical Archaeologist*. Vol. 52. No. 2–3. 98–108.
 - Beckman, Gary (1996): *Hittite Diplomatic Texts*. (Harry A. Hoffner, Jr. ed.) Scholars Press, Atlanta.
 - Beckman, Gary (2006): *Hittite Treaties and the Development of the Cuneiform Treaty Tradition*. In: Witte, Markus – Schmid, Konrad – Prechel, Doris – Gertz, Jan Christian (Hrsg.) – Diehl, Johannes F. (Mitarb.): *Die deuteronomistischen Geschichtswerke: Redaktions- und religionsgeschichtliche Perspektiven zur „Deuteronomismus“-Diskussion*
 - a te barátod. [De] ha [ó] a Felsőgem ellensége, ő a [te ellenséged.]” Treaty between Tudhaliya IV of Hatti and Shaushga-muwa of Amurru. (Beckman, 1996, 101.) Ez a fordulat az összes nagyhatalmat felsorolta, ezért inkább körületekintésről, mintsem hátsó szándékokról árulkodik. Erre utal a nagykirály kortársa, Merneptah fáraó (kb. i. e. 1213–1203) egyik felirata is: „Az (idegen) fejedelmek le vannak verve, és így szólnak: »Békét!« [...] Líbya el van pusztítva, Hatti békességben van.” Merneptah „Izrael-sztélé”-je. (Harmatta, 2003, 59.) (Kákosy László ford.)
- [86] Bővebben ld. Bryce, 1999, 326–391.; Kákosy, 1979, 159–168.; Moret – Davy, 1996, 336–349.

in *Tora und Vorderen Propheten*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 279–301.

- Bederman, David J. (2001): *International Law in Antiquity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Breasted, James H. (1906): *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest*. Vol. III. The University of Chicago Press, Chicago.
- Bryce, Trevor (1999): *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press, Oxford.
- Bryce, Trevor (2003): *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*. Routledge, London.
- Bryce, Trevor (2006): *The 'Eternal Treaty' from the Hittite Perspective*. British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan. No. 6. 1–11.
- Champollion, Jean-François (1844): *Monuments de l'Égypte et de la Nubie: Notices descriptives conformes aux manuscrits autographes rédigés sur les lieux par Champollion le Jeune*. Tome I. Firmin Didot Frères, Paris.
- Champollion, Jean-François (1889): *Monuments de l'Égypte et de la Nubie: Notices descriptives conformes aux manuscrits autographes rédigés sur les lieux par Champollion le Jeune*. Tome II. Librairie de Firmin-Didot et Cie., Paris.
- David, Rosalie (2002): *Vallás és mágia az ókori Egyiptomban*. (Kmilcsik Ágnes ford.) Gold Book Kft., Debrecen.
- Edel, Elmar (1997): *Der Vertrag zwischen Ramses II. von Ägypten und Hattušili III. von Hatti*. Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- Friedrich, Johannes (1937): *Das Siegel des hethitischen Königs Hattušili III. nach der Ägyptischen Fassung seines Vertrages mit Ramses II.* Artibus Asiae. Vol. 6. No. 3–4. 177–190.
- Harmatta János (szerk.) (2003): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kákósy László (1979): *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Kákósy László (2005): *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Karasu, Cem (2003): *Why Did the Hittites Have a Thousand Deities?* In: Beckman, Gary – Beal, Richard – McMahon, Gregory (eds.): *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*. Eisenbrauns, Winona Lake. 221–235.
- Kardos Gábor (1997): *Békeszerződések a nemzetközi jogban*. Rubicon. 2. sz. 10–11.
- Kestemont, Guy (1976): *Le panthéon des instruments hittites de droit public*. Orientalia. Vol. 45. 147–177.
- Korff, Serge A., Baron (1923): *Introduction à l'histoire du droit international*. Recueil des Cours. Tome 1. 1–24.
- Korošec, Viktor (1931): *Hethitische Staatsverträge: Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung*. Verlag von Theodor Weicher, Leipzig.
- Kovács, Péter (2004): *Relativities in Unilateralism and Bilateralism of the International Law of Antiquity*. Journal of the History of International Law. Vol. 6. No. 2. 173–186.
- Langdon, Stephen – Gardiner, Alan H. (1920): *The Treaty of Alliance between Hattušili, King of the Hittites, and the Pharaoh Ramesses II of Egypt*. The Journal of Egyptian Archaeology. Vol. 6. No. 3. 179–205.
- Luckenbill, Daniel D. (1914): *The Hittites*. The American Journal of Theology. Vol. 18. No. 1. 24–58.
- Luckenbill, Daniel D. (1921): *Hittite Treaties and Letters*. The American Journal of Semitic Languages and Literatures. Vol. 37. No. 3. 161–211.

- Magnetti, Donald L. (1978): *The Function of the Oath in the Ancient Near Eastern International Treaty*. American Journal of International Law. Vol. 72. No. 4. 815–829.
- McCarthy, Dennis J. (1978): *Treaty and Covenant: A Study in Form in the Ancient Oriental Documents and in the Old Testament*. New edition completely rewritten. Biblical Institute Press, Rome.
- Meissner, Bruno (1918): *Die Beziehungen Ägyptens zum Hattireiche nach hattischen Quellen*. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Bd. 72. 32–64.
- Mendenhall, George E. (1954a): *Ancient Oriental and Biblical Law*. The Biblical Archaeologist. Vol. 17. No. 2. 26–46.
- Mendenhall, George E. (1954b): *Covenant Forms in Israelite Tradition*. The Biblical Archaeologist. Vol. 17. No. 3. 50–76.
- Moret, Alexandre – Davy, Georges (1996): *From Tribe to Empire: Social Organization among Primitives and in the Ancient East*. (V. Gordon Childe trans.) Routledge, London – New York.
- Moret, Alexandre (1996): *The Nile and Egyptian Civilization*. (R. T. Clark trans.) Routledge, London – New York.
- Munn-Rankin, Joan M. (1956): *Diplomacy in Western Asia in the Early Second Millennium B.C. Iraq*. Vol. 18. No. 1. 68–110.
- Nagy Károly (1995): *A nemzetközi jog, valamint Magyarország külkapcsolatainak története*. Antológia Kiadó és Nyomda, Lakitelek.
- Nussbaum, Arthur (1950): *A Concise History of the Law of Nations*. The Macmillan Company, New York.
- Otten, Heinrich (1981): *Die Apologie Hattusilis III.: Das Bild der Überlieferung*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Pritchard, James B. (ed.) (1969): *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Third edition with supplement. Princeton University Press, Princeton.
- Rougé, Emmanuel, de, Vicomte (1866): *Traité entre Ramsès II et le prince de Chet*. Revue Archéologique. Vol. 13. 268–275.
- Rowton, Michael B. (1959): *The Background of the Treaty between Ramesses II and Hattusiliš III*. Journal of Cuneiform Studies. Vol. 13. No. 1. 1–11.
- Schulman, Alan R. (1979): *Diplomatic Marriage in the Egyptian New Kingdom*. Journal of Near Eastern Studies. Vol. 38. No. 3. 177–193.
- Sürenhagen, Dietrich (2006): *Forerunners of the Hattusili-Ramesses Treaty*. British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan. No. 6. 59–67.
- Weinfeld, Moshe (1973): *Covenant Terminology in the Ancient Near East and Its Influence on the West*. Journal of the American Oriental Society. Vol. 93. No. 2. 190–199.
- Winckler, Hugo (1907): *Vorläufige Nachrichten über die Ausgrabungen in Boghaz-köi im Sommer 1907: Die Tontafelfunde*. Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft. No. 35. 1–59.
- Wolfrum, Rüdiger (2012): International Law. In: Wolfrum, Rüdiger (ed.): *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Vol. V. Oxford University Press, Oxford. 820–836.
- Ziegler, Karl-Heinz (1995): *Conclusion and Publication of International Treaties in Antiquity*. Israel Law Review. Vol. 29. No. 1–2. 233–249.

•
Ézsiás István: Madi